

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Het belang van de vorming van democratisch burgerschap

Democratie moet niet versmald worden tot een besluitvormingsprocedure waarbij de meerderheid het voor het zeggen heeft of tot een optelsom van particuliere deelbelangen. Ze vraagt om meer dan het afbreken van autoritaire machtsstructuren en het volop ruimte geven aan individuele zelfontplooiing. Ze vereist vorming en cultivering van burgerschap, waarbij besef van algemeen belang, waarden van de rechtsstaat en ruimte voor verschil tussen personen en groepen centraal staan.

door Kars Veling

De auteur is directeur van ProDemos, Huis voor democratie en rechtsstaat.

DEMOCRATIE IS EEN HISTORISCHE VERWORVENHEID die niet vanzelf spreekt, en democratische burgers worden niet geboren. Onze samenleving heeft daarom de opdracht de democratie levend te houden en de waarden ervan over te dragen aan volgende generaties. Democratie is een opgave voor opvoeding en onderwijs. Dit is kort gezegd de motivering van ProDemos, Huis voor democratie en rechtsstaat, om veel energie te steken in educatieve activiteiten. Democratie moet je leren, het liefst in de vorm van een ontmoeting met de praktijk of in een rollenspel. Daaraan werkt ProDemos in Den Haag, maar ook 'op locatie' met scholen, gemeenten en rechtbanken.

Met deze taakopvatting wordt dus gekozen voor een brede opvatting van het begrip democratie. Democratie betekent meer dan dat bestuurders doen wat burgers willen. Democratie is meer dan besluitvorming door te tellen wie de meerderheid heeft. Democratie gaat ook over zoiets als het algemeen belang, over wetten die voor iedereen gelden, over rechten van mensen, over ruimte voor verschil tussen personen en groepen.

VRIJHEID

De onderscheiding van een brede en een smalle opvatting van democratie doet denken aan de wijze waarop Isaiah Berlin in 1958 het begrip vrijheid analyseerde. In zijn beroemd geworden essay onderscheidt Berlin *two concepts of liberty*. Vrijheid kan worden opgevat als de afwezigheid van uiterlijke dwang, wat Berlin ‘negatieve vrijheid’ noemt. Daarnaast of daartegenover staat vrijheid ‘die voortkomt uit de wens van het individu om meester over zichzelf te zijn’.¹ Daarbij gaat het om meer dan ‘vrijheid van’. ‘Vrijheid tot’ is de mogelijkheid van mensen om hun leven in te richten volgens hun eigen keuzes, volgens hun bewuste bedoelingen en niet door oorzaken die hen als het ware van buitenaf overvallen. Deze ‘positieve vrijheid’ is spannend, omdat die verbonden is met persoonlijke keuzes, met een normatieve visie op de mens en ook op de samenleving. Berlin wijst erop dat ideeën over ‘positieve vrijheid’ daarom ook kunnen verworden tot onderdrukkende ideologieën in de handen van machthebbers die voor anderen willen uitmaken wat het goede leven is.

Of de terminologie van Berlin (‘negatieve’ en ‘positieve’ vrijheid) wel zo gelukkig is, valt te betwijfelen. Je zou eruit kunnen afleiden dat negatieve vrijheid verwerpelijk is en vervangen zou moeten worden door positieve vrijheid. Dat is duidelijk niet het geval. Negatieve vrijheid, vrijheid van externe beperkingen is heel belangrijk, in zekere zin een noodzakelijke voorwaarde voor positieve vrijheid. Het gaat Berlin erom dat vrijheid *meer* is. Vrijheid moet worden begrepen als een breed concept dat verbonden is met wat redelijk is, met verantwoordelijkheid en daarmee ook met het besef dat individuen samen vorm geven aan een gemeenschap waarin ook anderen hun eigen keuzes kunnen volgen. Hier zie ik de analogie met de benadering van het begrip democratie. ‘Brede democratie’ moet net als positieve vrijheid niet blijven steken in de afwijzing van wat mij belemmert in het nastreven van mijn eigenbelang. Een samenleving waarin men-

Positieve vrijheid biedt net als breed opgevatte democratie ruimte voor verschillen en voor verandering van opvattingen

sen hun bestaan naar eigen overtuiging vorm en richting kunnen geven vraagt om een democratisch ethos, om een besef dat vrijheid van ieder een algemeen belang is en gezamenlijke inspanning vraagt. Positieve vrijheid biedt net als

breed opgevatte democratie ruimte voor verschillen en voor verandering van opvattingen.

Een andere parallel is dat zowel positieve vrijheid als brede democratie kwetsbaar is. Ze vragen veel van mensen. Politiek kan gemakkelijk wor-

den versmald tot behartiging van deelbelangen. Populisme kan de wind in de zeilen krijgen doordat kiezers wordt voorgespiegeld dat hun directe eigenbelang zal worden bevredigd. Daarmee wordt democratie verkeerd begrepen. Omgekeerd kan brede democratie ook worden gemanipuleerd wanneer een ‘algemeen belang’ wordt aangeroepen om vrijheid en medezeggenschap in te perken.

Dat betekent dus dat smalle democratie zeker niet gediskwalificeerd moet worden. Politiek gaat zeker ook over belangen, en besluiten nemen bij meerderheid van stemmen is een wezenlijk onderdeel van iedere democratie. Democratie moet echter meer zijn.

DEMOCRATIE ALS EMANCIPATIE

Vanouds wordt met democratie de staatsvorm bedoeld waarin een volk beslissende invloed heeft op het bestuur. Democratie verschilt dus wezenlijk van autocratie, waarin de macht zonder begrenzing in handen is van de vorst en vervolgens van degenen die hij aanwijst. Democratie betekent dus zeggenschap van mensen over de manier waarop ze geregeerd worden. Democratie betekent beperking van de zeggenschap van machtigen, zelfbeschikking van gewone mensen. Deze connotatie van ‘democratie’ wordt bevestigd in wat we bedoelen met ‘democratisering’. Democratisering is de zeggenschap van mensen vergroten, tegenover bestuurders, tegenover de heersende machten, tegenover dwang van systemen. Democratisering is het proces dat een autoritaire samenleving wil veranderen in een samenleving waarin mensen over meer autonomie beschikken. Deze aanduiding van de betekenis van ‘democratie’ maakt duidelijk waarom het woord een positieve lading heeft. Autonomie betekent vrijheid. Zelfbeschikking betekent ruimte om zonder dwang van buiten eigen keuzes te maken.

In de democratiseringsgolf van de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw kreeg het aspect van de emancipatie alle nadruk. Democratisering betekende fel verweer tegen autoriteit en afkeer van conformisme. In extreme vorm uitte de democratiseringsideologie zich in ideeën over anti-autoritaire opvoeding, waarbij in principe elke inmenging in de ontwikkeling van een kind ontoelaatbaar werd gevonden. Mondigheid was echter een breed levend ideaal. Voor velen was mondigheid een sleutelwoord voor opvoeding en democratisch burgerschap.

De bundel *Opvoeding tot mondigheid* van Theodor Adorno, die verscheen vlak na zijn dood in 1969, vertolkte de argwaan tegenover elke vorm van heteronomie in maatschappelijke verhoudingen. Adorno – in 1934 uit Duitsland geëmigreerd – had gezien hoe gevaarlijk conformisme kan zijn. In de jaren zestig stelde Adorno met zorg vast dat de maatschappij nog altijd ‘individuatie’

heel moeilijk maakt. Hij zag identificatie van mensen met collectiviteiten nog steeds als een reëel gevaar waartegen de opvoeding weerbaar moest maken.

Een voorbeeld van een Nederlandse auteur die met verwante ideeën grote invloed kreeg is Herman Milikowski. Zijn proefschrift uit 1961 beleefde onder de titel *Lof der onaangepastheid* in de loop van de jaren zestig en zeventig tien drukken. De titel is programmatisch. De geschiedenis van de mensheid is ten diepste te typeren als een emancipatieproces, waarvan onaangepastheid de motor is. Ontplooiing van de persoonlijkheid zag Milikowski als de sleutel van maatschappelijke ontwikkeling.

MEER DAN 'NEGATIEVE VRIJHEID'

Goed beschouwd heeft democratie in deze klassieke zin het karakter van wat ik smalle democratie noemde. Zoals gezegd is dat te weinig. Democratie als het ontbreken van dwang is essentieel, maar niet genoeg. Democratie betekent dat de volkswil gehoor krijgt, maar niet zonder de clausule van ruimte voor verschillen en van mensenrechten.

De pedagoog Micha de Winter kiest diezelfde lijn in zijn pleidooi voor democratie als leidend ideaal in de opvoeding. Hij betoogt dat in de opvoeding het perspectief van het individu niet allesbepalend mag zijn. Opvoeding moet zeker ruimte bieden aan 'het ontwikkelen van een eigen identiteit, zelfstandig kunnen functioneren, gelukkig worden en je talenten ontplooiën', maar deze vertrouwde doelen van de opvoeding moeten niet eenzijdig worden begrepen in termen van negatieve vrijheid. 'Wat in dit rijtje ontbreekt, en dat vind ik zorgwekkend, is het "algemeen belang" als opvoedingsdoel', zei De Winter in 2005 in zijn inaugurele oratie.² Democratie gaat over samenleven, over bejegening van anderen op een respectvolle manier. De Winter schrijft in zijn boek *Verbeter de wereld, begin bij de opvoeding* uit 2011 dat democratie vraagt om 'a democratic way of life'.³ Net als in 2005 zegt hij: 'De democratie kan misschien in haar essentie wel omschreven worden als een samenlevingsvorm die erop is gericht om conflicten tussen individuen en/of groepen op een humane, geordende en vreedzame manier op te lossen.'⁴

CORRECTIE OP EENZIJDIGE VISIE OP DEMOCRATIE

De Winter is overtuigend met zijn aanvullingen op doelen van de opvoeding die vooral georiënteerd zijn op de ontplooiing van het individu. Wat hij zegt is een belangrijke verbreding van het begrip democratie. We moeten ons daarbij wel realiseren dat deze betekenisverbreding iets zegt over de tijd waarin we leven. Dat die verbreding als waardevol wordt herkend,

impliceert een veranderde oriëntatie. Ik denk dat de door De Winter en ook door anderen geuite zorg over gebrek aan een ‘democratic way of life’ in onze samenleving een reactie is op de democratiseringsbeweging in de vorige eeuw. In die turbulente periode lag de nadruk beslist niet op het ‘algemeen’ belang als kern van democratie. Het algemeen belang werd door pleitbezorgers van democratisering destijds toch vooral gezien als het verholde belang van de heersende macht.

Uiteraard betekende de nadruk op individuele mondigheid en onaangepastheid bij Adorno en Milikowski en hun sympathisanten allerminst dat er geen aandacht was voor maatschappelijke verantwoordelijkheid. Integendeel, kun je zeggen. Maatschappelijk engagement werd gezien als essentiële drijfveer van bijvoorbeeld opvoeding en wetenschap. Het punt is dat optimistisch werd aangenomen dat individuele ontplooiing maatschappelijk verantwoordelijkheidsbesef zou voortbrengen. Sterker nog, autonomie van individuen werd – meer of minder expliciet – beschouwd als een voorwaarde voor een vrije samenleving waarin voor iedereen ruimte is.

Na het hoogtij van het anti-autoritaire denken werd duidelijk dat het besef van een ‘algemeen belang’ niet altijd spontaan tot stand komt

Maar na het hoogtij van het antiautoritaire denken werd duidelijk dat het zo simpel toch niet ligt. Het besef van een ‘algemeen belang’ komt niet altijd spontaan tot stand. Erkenning van rechten van wie niet politiek correct denkt of handelt is niet vanzelfsprekend gegarandeerd. Democratie kan gemakkelijk worden misverstaan

als een voertuig voor het nastreven van particuliere of groepsbelangen. Moet niet worden overwogen dat mensen van nature misschien wolven voor elkaar zijn, zoals Thomas Hobbes betoogde? Hoe het ook zij, duidelijk werd dat het levend houden van een besef van ‘algemeen belang’ inspanning vraagt.

De stelling dat democratie breed moet worden opgevat komt voort uit dit besef. Positieve vrijheid vraagt naar waarden buiten het directe eigenbelang. De Winter pleit voor ‘positieve vrijheid’, voor ‘brede democratie’. ‘We moeten veel meer met kinderen en jongeren spreken over hun idealen, over hun identiteit, over de manier waarop zij de samenleving ervaren en haar zouden willen veranderen. Over positieve vrijheid kortom.’⁵ Daarmee neemt De Winter stelling in een historisch debat over vrijheid en democratie.

RECHTSSTAAT

Deze stellingname wordt ook weerspiegeld in de ondertitel van ProDemos. ProDemos is het Huis voor democratie *en rechtsstaat*. Wie het begrip

democratie breed opvat kan die aanvulling misschien wel missen, maar het is niet verkeerd om in de naam van de instelling die als missie heeft de democratie te promoten expliciet duidelijk te maken dat het gaat om ‘brede democratie’. De wil van een meerderheid kan als zodanig ook gevaarlijk kan zijn, namelijk als de rechtsstaat niet wordt gerespecteerd.

In dit verband is het verhelderend wat Francis Fukuyama zegt in zijn magistrale studie *De oorsprong van onze politiek*. Fukuyama beschrijft de historische ontwikkeling van samenlevingen en staten in verschillende delen van de wereld, en laat zien hoe belangrijk het is dat de *feitelijke macht* van familiehoofden of leiders van clans in de loop van de tijd wordt gezien als onderworpen aan een *rechtsorde*. Voor een vreedzame samenleving op grotere schaal is de overtuiging nodig dat regels ook gelden voor wie de macht heeft en zelfs voor wie buiten de eigen kring staat. Fukuyama denkt daarbij heel concreet aan bescherming van het leven van mensen en aan het recht op eigendom. Macht wordt gezag wanneer deze door recht wordt gelegitimeerd.

Deze ontwikkeling is volgens Fukuyama wereldwijd ondersteund door religie. Het ontstaan van grootschaliger samenlevingen is afhankelijk van macht die verder reikt dan fysiek overwicht. Politieke macht berust op erkenning, ‘op de mate waarin een leider of instelling als legitiem wordt gezien en het respect van een groep volgelingen kan afdwingen’.⁶ In de geschiedenis van Europa is daarbij de onderscheiding van en vaak ook de strijd tussen de staat en de kerk van groot belang geweest. Voor de moderne rechtsorde in de westerse wereld is het heel belangrijk dat ‘door het bestaan van een opzichzelfstaand religieus gezag [...] heersers gewend [raakten] aan het idee dat zij niet de ultieme bron van het recht waren’.⁷ De macht van autocratische vorsten wordt daardoor gerelativeerd. Fukuyama trekt die conclusie ten aanzien van de macht van autocratische vorsten, maar hetzelfde geldt voor de macht van de helft plus één. Een brede democratie die oog heeft voor het algemeen belang, ook als dat niet samenvalt met het belang van de meerderheid, krijgt steun door het geloof in een overstijgende rechtsorde.

GEDEELD BELANG

Hoe dat ook zij, werken aan een breed opgevatte democratie vraagt om aandacht voor een algemeen belang. Voor De Winter is dat algemeen belang ook te typeren als gedeeld belang. Hij formuleert dat zo, omdat hij onderscheid wil maken tussen opvoeding in democratie en moraliseren. ‘Voor westerse maatschappijen laat het zich definiëren als het in stand houden en ontwikkelen van de democratie, uitgaande van de gedachte dat de

meeste burgers dit systeem prefereren boven de dictatuur en het dus een grootste gemene deler van belangen vormt.⁸ Dat is iets anders dan moraliseren. Voor een gezamenlijk werken aan democratie in brede zin is consensus over de moraal niet nodig, zegt De Winter. Een belangrijke reden is dat democratie een samenleving met verschillen en zelfs met botsende opvattingen mogelijk maakt. Deze wijze van benaderen is sympathiek, maar kan ook een spanning verhullen. Opkomen voor het recht van minderheden is een morele keuze, die door de meerderheid niet altijd vanzelfsprekend wordt gevolgd.

Democratie is inderdaad een historische verworvenheid die een algemeen belang vertegenwoordigt. Dit concreet maken in educatieve programma's is spannend en zeer de moeite waard. Democratie is meer dan de bereidheid om de regels van meerderheidsbesluitvorming te accepteren. Het gaat er in de democratie om dat mensen oog hebben voor elkaars belangen. Dus behoort ook de verdediging van de rechten van minderheden tot de kernwaarden van de democratie.

Noten

1 Isaiah Berlin, <i>Twee opvattingen van vrijheid</i>. Amsterdam: Boom, 2010, p. 25. 2 Micha de Winter, 'Democratie-opvoeding versus de code van de straat', in: Micha de Winter, Thomas Schillemans en Rienk Janssens (red.), <i>Opvoeding in democratie</i> (pp. 11-32). Amsterdam: SWP, 2006. 3 Micha de Winter, <i>Verbeter de wereld,</i>	<i>begin bij de opvoeding. Vanachter de voordeur naar democratie en verbinding</i>. Amsterdam: SWP, 2011. 4 De Winter 2011, p. 93. 5 De Winter 2011, p. 27. 6 Francis Fukuyama, <i>De oorsprong van onze politiek</i>. Amsterdam: Contact, 2011, p. 63. 7 Fukuyama 2011, p. 316. 8 De Winter 2011, p. 93.